

Bódiss Tamás

„Szent Írásból szedegettetett rövid Éneketskék”

Egy XVIII. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zsoltárai

A reformáció egyik sajátosan magyar ágaként Erdélyben, a XVI. század utolsó harmadában antrinitárius elveket valló egyház született. A Dávid Ferenc névvel fémjelzett unitárius egyház éneklésének és énekeskönyveinek története a magyar himnológia történetének legkevésbé feldolgozott fejezete. Jelen írásomban egy XVIII. század végén megjelent énekeskönyv alapján igyekszem az unitárius éneklés jellegzetességeit felvázolni, hogy ezzel is ösztönzést adjak a további, ígéretes eredményeket sejtető kutatásoknak.

Bódiss Tamás orgonaművész, egyházzenesz, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének tanára, a Magyarországi Református Egyház egyházzenei előadója. Jelen írása a 2007. május 24–26 között Csurgón rendezett irodalomtörténeti konferencián tartott előadásának szerkesztett változata.

I. A korai unitárius énekeskönyvek rövid áttekintése

Az unitárius egyház istentiszteleti éneklésének kezdeteinél még mindig igen sok a tisztázatlan kérdés. Alapvető tájékozódásunkban mindenekelőtt két összefoglaló mű segíthet bennünket: a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi 4. kötete, valamint H. Hubert Gabriella régi magyar gyülekezeti éneklésről szóló, néhány éve megjelent kézikönyve.¹ A különböző híradások alapján² úgy tűnik, hogy a szélsőséges dogmatikai tanítást valló felekezetenél kezdetben gyökeret vert olyan vélekedés is, amely a liturgia és az éneklés terén is szakított a középkori egyház szertartásaival és az istentiszteleti éneklést elhagyandónak ítélte. Az adatok azonban nem pontosak, és szerintünk nem bizonyos, hogy a tiltás mindenfajta éneklésre vonatkozik. Lehetséges, hogy Melius utalása Dávid Ferencet veszi célba, de Dávid *Rövid magyarázat* című írásában³ ugyanabban az évben csak az „eneklesben valo ceremoniak” elhagyását említi, mely szerintünk elsősorban a hagyományos, szertartási éneklésre vonatkozik. Igen bőven foglalkozik a század végén Enyedi György unitárius püspök a templomi énekléssel is,⁴ melyet az isteni szolgálat egyik részeként értékel. Ebben azokat is megfeddi, akik a „tiszteséges és józan” éneklést kárhoztatják, ami valószínűsíti, hogy voltak mindenfajta éneklést ellenzők is. Helyteleníti ugyanakkor „az

¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1–16.* Szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó 1959–1994. (továbbiakban: RMKT/XVII); H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének.* Historia litteraria 17. Budapest, Universitas Kiadó 2004. (továbbiakban: Hubert).

² Hubert 93–95.

³ RMNY 232., lásd Hubert 27., 94.

⁴ Enyedi György: *Conciones 1592–1597.* Forrása és a teljes szöveg: Hubert 25., 379–389.

pápások éneklésben való tévelygéseit” is, akik „idegen nyelven” „éjjel-nappal csak el-kintornálnak és kántálnak”. Enyedi szerint „csak akkor szükséges az éneklés, mikor érezzük szívünknek felindulását és vidámságát az isteni dicséretre”.⁵ Ha e legbővebb híradást tartjuk általánosnak és irányadónak, megállapíthatjuk, hogy az unitáriusok a hangszerek nélküli, anyanyelvű éneklést helyesnek tartották. Uzoni-Fosztó egyháztörténete⁶ nyomán az első unitárius énekeskönyv szerkesztését a legutóbbi időkig Dávid Ferencnek tulajdonították.⁷ Ez az állítás annyiban helytálló, hogy —amint azt ismertetésünk is alátámasztja— az unitárius énekeskönyvek alaptípusa igen korán, már a XVI. század végén megszületett, és lényegében a későbbi utánpótlásokban sem változott.

Az első unitárius énekeskönyv valószínűleg 1602 és 1615 között jelent meg.⁸ Két csonka példánya ismeretes Marosvásárhelyről, és csonka példánya található az MTA könyvtárában is. A nyomtatvány alapja lehetett az a kéziratos gyűjtemény, amelyet csak Uzoni-Fosztó leírása⁹ alapján ismerünk és a szakirodalom Thoroczkai Máté graduáljaként említi.¹⁰

Az énekeskönyv a kéziratos graduálhoz hasonlóan szertartási énekekkel kezdődik, és 9 himnuszt, majd antifónákkal keretezett psalmusokat, végül 6 verses invokációt tartalmaz. Ezt követi 25 ünnepi ének, 3 káté-ének és 65 verses zsoltár, végül ábécérendben 53 különféle dicséret. A 65 zsoltárparafraízisből 12 Bogáti Fazakas Miklós Psalteriumából került ide.¹¹

A második unitárius énekeskönyv valószínűleg 1632-ben jelenhetett meg;¹² ebből két ép és két csonka példány ismeretes. Szerkezete az előzőhöz képest lényegében nem változott. Tartalmilag a zsoltárrész 30 új énekkel a korábbiak csaknem másfélszeresére bővült.

Az unitáriusok harmadik énekeskönyve mai tudásunk szerint 1697-ben hagyta el a nyomdát. E két kiadás között terjedt el Magyarországon Szenci Psalteriuma. Ennek unitárius elterjedésére utal az 1676-os Felvinczy-kódex,¹³ amely tulajdonképpen a Psalterium Ungaricum kéziratos lejegyzése,¹⁴ Hoppál Péter pedig néhány éve öt díszes, kéziratos és többnyire kottás XVII. századi Psalteriu-

⁵ Az idézetek betűhív átírás szerint: Hubert 387–388.

⁶ Kénosi Tózsér János: *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica*, liber I–II. Bibliotheca Unitariorum IV/1–3 Budapest 2002.

⁷ RMKT/XVII 528–530., Hubert 152–153.

⁸ RMKT/XVII 530–532., Hubert 152–156.

⁹ Ld. 7. jegyzet.

¹⁰ Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* 2. jav. bőv. kiad. Budapest 2002. (továbbiakban: Stoll) 1005., RMKT/XVII 530. Hubert Gabriella Kanyaró Ferencre hivatkozva Thoroczkait nevezi meg szerkesztőként.

¹¹ Hubert 154., vö. Stoll 33., 53., 69., 144., 167., 428., 1005., 1020., 1030., 1107. Bogáti zsoltárainak szemelvényes kiadása 1979-ben jelent meg a Magyar Helikon sorozatban Gilicze András és [Szentmártoni] Szabó Géza gondozásában. A teljes kiadás a magyar szakirodalom máig teljesítetlen adóssága.

¹² Hubert 176–177., RMK 536.

¹³ Stoll 101.

¹⁴ RMKT/XVII 538.

mot talált meg a Homoród és a Küküllő vidékén,¹⁵ ami szintén a Psalterium Ungaricum terjedését és fokozatos befogadását jelzi.

Lényegét tekintve a harmadik unitárius énekeskönyv tartalma sem változott. A 196 ének kétharmad része XVI. századi eredetű, de a korábbiakhoz képest több Thordai-zsoltárt (szám szerint 25-öt) tartalmaz.¹⁶ A kiadás jelentőségét igazolja egyrészt, hogy a következő évben tartott zsinat elrendelte ennek kötelező használatát,¹⁷ másrészt számos kéziratot másolat maradt fenn, melyet erről az énekeskönyvről készítettek. RMKT¹⁸ öt forrást sorol fel, Hoppál Péter gyűjtésében pedig 14 —többnyire teljes—, általa Graduale Sacrum-nak nevezett, kéziratot forrás található,¹⁹ amelyek részletesebb elemzés során minden bizonytalan ugyanebbe a csoportba sorolandók majd.

A XVIII. század folyamán az unitárius énekgyűjtemény jelentős átalakuláson ment át,²⁰ amelyet az akkori püspök, Szentábrahámi Lombárd Mihály (1737–1758) irányított. A változás főleg a szövegeket érintette átírások, új énekversek, versszakelhagyások formájában.

II. A vizsgált énekeskönyv rövid leírása

Az előadás címében jelzett énekeskönyv egyetlen ismert példánya Horváth Loránd jelenleg Kanadában élő református lelkipásztor tulajdonában van, aki azt szóbeli közlése szerint a nyolcvanas évek közepén akkor még erdélyi (finta-házi) lelkészként Marosvásárhelyt vásárolta.

Magántulajdonú lévén kevesen vehették eddig kézbe. Közülük az 1983-ban elhunyt erdélyi lelkipásztor, Pálffy Károly írt róla több alkalommal is, aki különleges tartalmú református énekeskönyvnek vélte.²¹ Ezt Fekete Csaba néhány évvel később már cáfolta.²²

A szóban forgó példány tizenkettedrét nagyságú, a Debrecenben szokásos, piros szattyanbőr kötésű. Hiányzik az 1–10. lap, beleértve ebbe a belső címlapot is, melynek címfelirata „D”, második sora „I” betűvel kezdődik. A kitépelt lapok megmaradt csonkjai alapján megállapítható, hogy a címlap után imádságok következnek (reggeli, esti, „templomba való bemenéskor” stb.), majd

¹⁵ Hoppál Péter: „XVII–XIX. századi kéziratok énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 429.

¹⁶ Hubert 248.

¹⁷ Uzoni-Fosztó híradása szerint, Hubert 248.

¹⁸ RMKT/XVII 538.

¹⁹ Ld. 15. jegyzet.

²⁰ RMKT/XVII 538.

²¹ Pálffy Károly: „Volt-e és van-e sajátos istentiszteleti rendünk?”, „Lehet-e saját hagyományú istentiszteleti rendünk?”, „Rendhagyó kor, rendhagyó istentisztelet”, *Református Szemle* LXXV (1982) 25–30., 382–386., 440–441.

²² Fekete Csaba: „Volt-e Margitai-féle kántori kézikönyv? Pálffy Károly emlékének”, *Református Egyház XXXVIII* (1986) 127.

téma szerinti, valamint külön a zsoldárdicséreték psalmusokhoz kötött mutatója. Az oldalszámozás az első énekkel együtt a „B” íven kezdődik.

Ugyancsak kitépelt lapok találhatók a könyv közepén (261–270. oldalak) és az 1. rész végén (435–454. oldalak). Ez utóbbi 10 lapból 7 oldal éneket tartalmaz, a többi betűrendes tartalomjegyzék.

Az énekeskönyv második fele Szenci Molnár Albert 150 genfi zsoldára. Itt található az a címlap, amelynek alapján a könyv keletkezését keltezni tudjuk. Ez a címlap a megtévesztésig hasonló a 3 évvel későbbi, első kottás debreceni énekeskönyv zsoldár-címlapjához. A könyv jelenlegi tulajdonosa a debreceni nyomtatás miatt gondolta, hogy református énekeskönyv került birtokába. Nemcsak a címlap és a 150 zsoldár egyezik, hanem az azt követő 3 oldal és a zsoldárfüggelék 9 éneke is.

Fő címlap hiányában a tárgyalt énekeskönyv unitárius jellegét csak a gyűjtemény és a korábbi kiadások tartalmi egybevetésével igazolhatjuk.

III. Graduálénekek

A XVII. századi unitárius énekeskönyvek jellemző szerkezete: 1. graduálénekek, 2. ünnepi énekek, 3. zsoldárok, 4. különfélék.

Az 1. részben a teremtési és néhány ünnepi himnusz mellett verses invokációk (kezdőénekek) és antifónával keretezett psalmusok találhatók. E rész nemcsak azért izgalmas, mert vegyesen tartalmaz szertartási és strófikus tételket, de azért is, mert a szakirodalom²³ eddig csak az utóbbi műfajba tartozó tételket ismertette.

A graduáltételek részletes bemutatása most sem feladatunk. Mindenképpen szükséges azonban a kéziratos és a nyomtatott unitárius források egységes anyagát hangsúlyoznunk.

A közelmúltban előkerült források közül számunkra legértékesebb a feltehetően 1632 körül keletkezett Szabédi graduál, melyet Hoppál Péter 2001-ben talált meg a szabédi unitárius parókián.²⁴ Ennek anyagát 3 jellemző nagyheti tétel (egy kompilált passió, Oratio és Lamentatio) mellett a Te Deum, 23 antifóna, 21 psalmus, 6 himnusz, egy-egy Benedictus és Magnificat alkotja: összesen 56 tétel. Hoppál a Szabédi graduál anyagát összevetette nyolc egykorú ismert evangélikus, illetve református graduállal, aminek eredményeképpen egyértelművé vált a vizsgált forrás azoktól eltérő, egyedi jellege.

A Szabédi graduál és énekeskönyvünk tételcímeit összevetve újabb, még érdekesebb eredményt kaptunk: a nagyheti tételek kivételével a szabédi forrás teljes anyaga megtalálható a 145 évvel későbbi énekeskönyvben — dallamok

²³ Mind a RMKT/XVII., mind Hubert Gabriella csak az irodalomtörténet látókörébe tartozó verses énekeket vizsgálta. Az unitárius antifóna-készlettel jelenleg Papp Anette, a Zeneakadémia Egyházzenei Intézetének kutatója foglalkozik, aki ennek alapján 2007 nyarán, Zürichben tartott előadást az IMS konferenciáján.

²⁴ Hoppál Péter: „A Szabédi Graduál (1632)”, *Magyar Zene* 2006. 39–52.

nélkül, de azonos sorrendben. Az egyezés annyira egyértelmű, hogy a nyomtatvány alapján kiegészíthető a csonka kézirat. Ez ugyanis megszakad az áldozócsüdtörtöki (mennybemeneteli) antifóna után, és így hiányzik az utána következő, 110. zsolttár, valamint a két pünkösdi antifónás psalmus (144. és 111.) is, amelyeket az énekeskönyv alapján pótolhatunk. Ily módon a feltételezett közös antifónaanyag szám szerint 25 tétel (ebből a szabédi 23-at közöl), a psalmusok együttes száma 23 (ebből a kéziratban 20 található).²⁵ Az antifónatöbbslet magyarázata, hogy az ádventi és karácsonyi időhöz kötődő két kanticum (Benedictus, Magnificat) saját keretverssel rendelkezik.

A szabédi kézirat és az 1775-ös, nyomtatott énekeskönyv anyagának fenti összevetése először is megerősíti, hogy az unitárius antifónakészlet mind tartalmát, mind rögzítettségét tekintve sajátosan egyedi, felekezeti jellegzetesség. Másodszor rámutat a kézirat és nyomtatott források egymást kiegészítő, de egymástól részben eltérő szerepére is. Míg a jellemzően kézirat és kottás graduálok egyedi példányokként a kántoroknak készültek, a nagyobb példányszámú énekeskönyvekből több is lehetett egy-egy gyülekezet használatában. Az utóbbiak ugyanúgy tartalmazták a szertartási énekeket, a szólótételeket (passió, lamentáció) kivételével. Olyan kézirat források is vannak, amelyek —a Szabédi graduáltól eltérően— strófikus kanciókat is tartalmaztak és feltehetőleg a nyomtatott énekeskönyvet pótolták. Így az unitárius graduálok tekintélyes része —amint fentebb már utaltunk rá— tulajdonképpen a szertartási anyagot kottásan is tartalmazó, kézirat énekeskönyv.

A szertartási és kancionális énekanyag egymásra rétegződését találjuk a vizsgált, XVIII. századi unitárius énekeskönyv első nagy részében. Már a két műfaj korabeli meghatározása is igen érdekes. Az antifónát „rövid éneketske”-ként határozza meg, míg a verses kanciót következetesen „hosszabb ének” megjelöléssel illeti.²⁷ A műfajok vegyítésével az énekeskönyv felépítése egy nagyon ésszerű, a gyakorlati használatot segítő liturgikus rendet követ: I. istentiszteleti kezdőénekek általános használatra, II–III. himnuszok és antifónás zsolttárok a hétközi alkalmakra, IV–XIX. himnuszok, antifónás zsolttárok és kanciók az egyházi év ünnepei szerint, XX–XXII. úrvacsorai és az istentiszteleteket záró énekek (Benedicamus, Te Deum).

A szakirodalom²⁸ az unitárius énekeskönyvek graduális és ünnepi részét külön fejezetnek tekinti. Az 1775-ös énekeskönyv fentiekben áttekintett részében végig olyan súllyal szerepel a szertartási ének (az antifónás zsolttárt egy egységnek véve 85-ből 25, hozzávéve 15 himnusz és két egyéb tétel, összesen 42 szertartási ének), hogy a gyűjtemény graduális jellegű részét az ünnepi énekeket lezáró Te Deum-ig egy egységnek kell vennünk. Mint Hubert Gabriella

²⁵ Hoppál Péter adatához képest eggyel kevesebb psalmust számoltunk.

²⁷ Lásd a mellékelt tartalmi kivonatot.

²⁸ RMKT/XVII és Hubert Gabriella elemzése is.

is megállapítja,²⁹ hasonló szerkezetű gyűjteményt csak egyet ismerünk ebből a korból: Huszár Gál 1574-es Komjáti graduálját,³⁰ melynek első fele a hétközi zsoltosma után a proprium-részben ugyanúgy szerepelteti az egyes ünnepek kancióit.

Úgy gondoljuk, hogy erre az egyedi szerkezetre lett figyelmes Pálffy Károly, aki 1982-ben ezt írta: „Meg lehetett volna szerkeszteni belőle azt a XVIII. sz. végi ágendát, amelyből azóta kialakulhatott volna az a sajátosan reformációi és történelmi istentiszteleti keret, amelyet ma keresni kell liturgiai alapvetésével együtt, mint valami elvesztett kincset. ... Véleményünk szerint a zsinati bizottságoknak vissza kell menniük a klasszikus énekeskönyvek tárgyi dokumentumaihoz ... ha rá akarnak találni a saját és sajátos történelmi vonásokat is hordozó liturgiai alapvetésre és annak ágendai gyakorlatára.”³¹ Van némi igazság ebben a hangban, ha nem is helyesen határozta meg a gyűjtemény felekezeti mivoltát.

IV. Zsoltárparafrázisok

A fentebb ismertetett, első résszel szemben az 1775-ös énekeskönyv második része vegyes anyagot tartalmaz szinte véletlenszerű elrendezésben. A XXIII. fejezet 102, vasárnapokra tartozó, a XXV. pedig több mint 67, hétköznapokra való éneket gyűjt egybe, mindkettőt alfabetikus rendben. A köztük megbúvó XXIV. rész prédikáció előtt éneklendő 7 invokációt avagy könyörgést közöl. Mindkét nagy fejezetben elszórtan találhatók zsoltárparafrázisok, összesen 91 dicséret, fölöttük a megfelelő zsoltárszámra tett utalással. További 4 tétel az ünnepi énekek között kapott helyet, így a verses zsoltárok —genfi psalterium nélküli— összesített száma 95. A tételek közel felét (47) Thordai János zsoltároskönyvéből vették, további 29 egyezik az egykorú debreceni református énekeskönyvek anyagával (annak keretverseit 5 alkalommal elhagyja az unitárius gyűjtemény), megmaradt 19 azonosítatlan dicséret, amelyek közül legalább egy ének Bogáti Fazakas Miklós gyűjteményéből való. A 95 zsoltárparafrázis a Szentírás 72 psalmusát használja alapul. 21 zsoltár több vereséttel, a 23., 51. és 146. háromféleképpen is szerepel. További, részletesebb elemzés adhatna választ a kérdésre: a korábbi énekeskönyvekhez képest miért nem egy fejezetben szerepelnek a psalmusok, megbújjik-e a gyűjteményben jelzetlen zsoltárparafrázis, hogyan illeszkedik ez a zsoltárválaszték a korábbi kiadásokhoz és más énekeskönyvekhez, milyen közös és eltérő jegyeket mutatnak a dallamutalások, milyen mértékű szövegi átdolgozást szenvedtek el az énekszövegek a XVIII. század derekán?

²⁹ Hubert 154.

³⁰ „A keresztyeni gyülekezetben való isteni dicséretetek.” Hasonmás kiadás: BHA XIII/1–3.

³¹ *I. m.* 28–29.

V. Összegzés

A szakirodalomban ismertetett, XVII. századi unitárius énekeskönyvekkel a vizsgált, 1775-ös példány anyaga nagymértékű egyezést mutat. Ennek általunk készített (egyébként a kitépelt lapok miatt hiányzó) tartalomlistáját Fekete Csaba volt szíves összehasonlítani a Debrecenben őrzött, 1761-es, kolozsvári nyomtatású énekeskönyvvel. Megállapította, hogy nem kétséges az azonosság, és ennek alapján kimondható, hogy a XVII. század elejétől a XVIII. század végéig az unitárius énekeskönyvek anyaga és szerkezete lényegében azonos. A másik két protestáns felekezetben bekövetkezett, racionalista irányú váltás itt később, talán az 1837-es kiadásban érvényesült.

Az evangélikus és református gyűjteményeket követően valamikor a XVIII. század folyamán az unitárius énekeskönyvek is befogadták a Psalterium Ungaricum-ot.

Az unitárius énekeskönyvek egyedi énekanyaggal és felépítéssel bírnak, tartalmaznak a használatos szertartási énekek szinte teljes készletét, együttesen pedig különleges tanúságot tesznek a szertartási és a gyülekezeti-kancionális énekanyag —arányában és szerkezetében ma is követendő példát nyújtó— egységes istentiszteleti használatáról.

Befejezésképpen álljon itt az unitárius énekeskönyvek sajátosságaként a prózai zsoltárok végén található doxológia:

A' halhatatlan és láthatatlan Királynak, tsak az egy bölts Istennek : Tisztesség és Ditsőség adassék+ /

Ő ditsértesség Szent-egy-házban a' Jé'sus Krisztusnak általa : Mind örökkön örökké.

Az 1775-ös unitárius énekeskönyv szerkezete és tartalmi vázlata

Címív, imádságok, tartalom, téma szerinti mutató, zsoltárdicsérek mutatója.

- I. KÖZÖNSÉGES IDŐBEN, *Vasárnapokon Reggel és Szombatokon Estve mondandó ISTENI DICSÉRETEK.* (7 kanció — 1–8. lap.)
- II. ISTEN' teremtéséről való ÉNEKEK (7 himnusz — 8–17. lap.)
- III. SZENT ÍRÁSBÓL szedegettetett rövid ÉNEKETSKÉK vagy ANTIFONÁK. Szent Dávid' 'Sóltárral együtt, Mellyek Hetenként, *Szombatokon Estve, és Vasárnapokon Reggel, rend-szerint mondathatnak.* (10 antifónás zsoltár — 17–30. lap.)
- IV. Karátson előtt négy Héttel az *Adventi Vasárnapokra, és Szombatokra való ÉNEKEK Szombatokon Estve mondandó Isteni Ditséretek.)* VASÁRNAP REG-